

University of Groningen

Het verantwoordelijkheidstekort in een vermarkte samenleving

Komter, A.E.

Published in:
Socialisme en Democratie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Komter, A. E. (2009). Het verantwoordelijkheidstekort in een vermarkte samenleving. *Socialisme en Democratie*, 7/8, 85-90.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

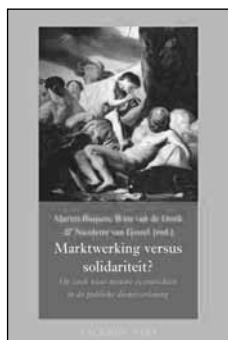
The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Het verantwoordelijkheidstekort in een vermarkte samenleving

Marktwerking versus solidariteit? Op zoek naar nieuwe evenwichten in de publieke dienstverlening

Martin Buijsen, Wim van de Donk en Nicolette van Gestel (red.), Nijmegen, Valkhof 2007

Verbindend bouwen. Over solidariteit en verzorgingsstaat

Jan Jacob van Dijk (red.), Kampen, Kok 2008

The Samaritan's dilemma. Should government help your neighbor?

Deborah Stone, New York, Nation's Books 2008

Rechtvaardig en solidair pensioen

Lex van Vorsele, Deventer, Kluwer 2008

AAFKE KOMTER

Onlangs viel in *NRC Handelsblad* (19 mei 2009) te lezen hoe premier Balkenende uit de economische crisis hoopt te komen. Hij bepleit een toekomstgericht eenentwintigste-eeuws

Over de auteur Aafke Komter is hoogleraar *Vergelijkende studies van sociale solidariteit* aan het University College, Universiteit Utrecht.

Rijndeltamodel dat marktdynamiek koppelt aan zekerheid, eigen verantwoordelijkheid aan het algemeen belang, geloof in eigen kunnen en wederzijds vertrouwen. Balkenende meent dat de driehoek van burgersamenleving, overheid en markt faalt wanneer de individuele verantwoordelijkheid van mensen uit beeld verdwijnt, en noemt het doorgeschoten beloningsbeleid als

voorbeeld. De kern van het probleem is volgens hem 'niet het marktfalen maar het menselijk falen'. Burgers moeten in alle sectoren van de samenleving weer meer centraal komen te staan. Het Rijndeltamodel biedt daartoe de ruimte, omdat het de individuele verantwoordelijkheid in de burgersamenleving, de publieke sector en de markt voorop stelt.

Balkenendes pleidooi wekt associaties met het concept van de verantwoordelijke samenleving, dat in de jaren tachtig werd uitgedragen door toenmalig minister Elco Brinkman. De verzorgingsstaat had de samenleving lui gemaakt en burgers moesten zich sterker bewust worden van hun eigen verantwoordelijkheid voor hun functioneren in de samenleving — een gedachtegang die kenmerkend is voor het christelijk-sociale denken sinds Abraham Kuijper.

Het Rijndeltamodel roept diverse vragen op. Op twee daarvan wil ik hier ingaan. Hoe bereid zijn hedendaagse burgers om zich te bekommeren om hun medeburgers en de samenleving als geheel? Wat kan de overheid doen om het burgers mogelijk te maken sociale betrokkenheid en verantwoordelijkheid te tonen?

Hedendaags narcisme

86 In haar boek *The Samaritan's dilemma* vraagt politicologe Deborah Stone zich af in hoeverre de overheid burgers moet helpen om als verantwoordelijke individuen hun morele aspiraties in de samenleving te vervullen. De boodschap van Stone is verrassend eenvoudig: altruïsme is alom aanwezig en burgers zijn als vanzelfsprekend geneigd om waar nodig hun medemensen te helpen. Tal van getuigenissen van alledaags altruïsme moeten haar stelling ondersteunen: onbaatzuchtig geboden burenhulp, verpleegsters die hun baan riskeren om meer dan de contractueel toegestane hoeveelheid zorg te bieden, restauranthouders die hun overtoellige voedsel aan daklozen geven, mensen die zieken naar het ziekenhuis vervoeren, kapsters die pruiken leren maken voor klanten die als gevolg van chemotherapie hun haar hebben verloren,

enzovoort. Als belangrijkste taken voor de regering ziet Stone: aan burgers de controle teruggeven over hun eigen levenssituatie en faciliteren dat mensen hun behoefte tot uiting kunnen brengen om waar nodig hulp te bieden.

Narcisme is een wezenskenmerk van onze cultuur geworden

De aanhangers van het Rijndeltamodel zal dit als muziek in de oren klinken: de samenleving is vergeven van de barmhartige Samaritanen en de overheid hoeft slechts de structuren te bieden waarbinnen ze hun weldaden kunnen verrichten. Maar dit beeld is wel heel eenzijdig. Met evenveel gemak zijn tegenvoorbeelden te geven: hufterigheid in de publieke sfeer, korte lontjes die ontvlammen als het even tegenzit, agressie tegen gezagsdragers en hulpverleners. Parallel hieraan zien we een cultivering van het ego van kinderen door ouders, en ontstaat er een nieuwe cultus van het zelf (zie bijvoorbeeld de *Volkskrant*-bijlage *Hart & Ziel*, met zijn focus op de individuele psychologie van mensen, zelfbespiegeling, 'hoe maak je reclame voor jezelf', enzovoort).

Narcisme is een wezenskenmerk van onze cultuur geworden, zoals psychotherapeut Jan Derksen onlangs betoogde. Kinderen leren nauwelijks nog hoe ze met anderen rekening moeten houden, worden door hun ouders op een voetstuk geplaatst en krijgen onnatuurlijk veel ruimte (luid bellen in de openbare ruimte wordt later zo een vanzelfsprekend recht). Het zelfvertrouwen gedijt hier goed bij, ambities en toekomstprojecties groeien onbelemmerd mee met het vergrote zelf, en eenmaal volwassen wil men zo snel mogelijk een topfunctie en een topsalaris met bijbehorende suv.

Zo'n cultuur van narcisme staat haaks op de visie van de verantwoordelijke burger in het Rijndeltamodel: de burger gaat zich als vanzelf verantwoordelijk gedragen mits de overheid de juiste structuren aanreikt. Het 'menselijk falen'

zou wel eens meer structureel verankerd in onze samenleving kunnen zijn dan Balkenende meent. Het voorbeeld van de ongebreidelde hebzucht en het uitblijven van zelfinzicht in het bankwezen heeft aangetoond hoe verwoestend juist de combinatie van marktwerking en moderne, opgeblazen ego's kan zijn.

Subsidiariteit en soevereiniteit

De levensvatbaarheid van solidariteit in de verzorgingsstaat is het thema van de bundel onder redactie van Jan Jacob van Dijk, *Verbindend bouwen*. In zijn openingssessay analyseert Van Dijk de vele betekenissen van solidariteit. In zijn christelijk-sociale visie is solidariteit 'het streven om iedereen, rekening houdend met zijn talenten, op een volwaardige manier te laten deelnemen aan de gemeenschap.' (p.37) Van Dijk pleit voor een moderne invulling van solidariteit die niet in eerste instantie gericht is

Terugkeer naar oude principes — subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring — is als politieke strategie ontoereikend

op het bestrijden van de gevolgen van een niet volledige deelname aan de samenleving, maar op het voorkómen van risico's of op het zich voorbereiden op die risico's. Daarvoor is nodig dat de 'de beknellende omhelzing van de overheid' wordt teruggedrongen en de verantwoordelijkheid van maatschappelijk middenveld en individu worden vergroot.

Een belangrijke vorm van solidariteit is de hulp of zorg die burgers elkaar bieden en waarvoor geen tegenprestatie wordt verwacht, de zogeheten eenzijdige solidariteit. Terwijl Van Dijk er impliciet van uit lijkt te gaan dat deze solidariteit onverminderd levenskrachtig is, plaatst Paul de Beer hier in zijn bijdrage aan de

bundel vraagtekens bij. De bevolking wordt meer divers en etnische, culturele en religieuze heterogeniteit kan het vertrouwen tussen autochtone en allochtone burgers aantasten. Solidariteit op het gebied van de gezondheid is ook niet meer vanzelfsprekend: willen degenen die weinig gezondheidsrisico lopen nog wel meebetalen aan de kosten voor degenen die juist veel risico's lopen? En welke effecten heeft de voortschrijdende globalisering op de nationale solidariteit? Terecht plaatst De Beer ook een kanttekening bij Van Dijks veronderstelling dat meer solidariteit vanuit het middenveld zal leiden tot een geringer beroep op de overheid: in de wetenschappelijke literatuur wordt geen bevestiging gevonden voor deze zogenoemde substitutiegedachte. Eerder blijkt dat formele zorgarrangementen juist een goede ondersteuning kunnen bieden voor informele hulp en zorg.

De aloude christelijk-sociale paradepaardjes van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit passeren in veel van de bijdragen aan Van Dijks bundel de revue: pleidooien voor een grotere verantwoordelijkheid van werkgevers en werknemers voor de werkloosheidsverzekering, een groter beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de sociale partners in de agrarische sector, en een transformatie van de verzorgingsstaat naar een participatiemaatschappij.

De gedachte dat de overheid de afgelopen decennia te veel heeft willen regelen en een stelsel van collectieve voorzieningen heeft gecreëerd dat misschien effectiever — minder bureaucratisch, en met een grotere betrokkenheid van individuele burgers — georganiseerd zou kunnen worden, wordt in brede kring ondersteund. Maar de simpele terugkeer naar principes van ruim een eeuw geleden (subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring) is als politieke strategie ontoereikend. Immers, de veronderstelling dat onderlinge solidariteit van burgers als vanzelfsprekend als substituuut voor overheidszorg kan fungeren is onjuist, zoals we zagen. Evenmin vanzelfsprekend is het dat burgers zich bij een terugtrekkende overheid als bij toverslag meer verantwoordelijk gaan *voelen* voor medeburgers

en samenleving — een impliciete aanname in het Rijndeltamodel. Hier worden twee betekenissen van verantwoordelijkheid door elkaar gehaald: de morele verantwoordelijkheid voor medeburgers en de verantwoordelijkheid voor maatschappelijke taken. Die twee betekenissen van verantwoordelijkheid zijn geenszins identiek en taakverantwoordelijkheid leidt niet automatisch tot morele verantwoordelijkheid.

De menselijke maat

Hoe kunnen onderlinge solidariteit en betrokkenheid van burgers dan wel gestimuleerd worden? Een van de belangrijkste lessen van de klassieke socioloog Émile Durkheim is dat de wijze waarop de samenleving is georganiseerd bepalend is voor het type solidariteit. Zo was de solidariteit in de premoderne, kleinschalige samenleving anders van aard (een relatief homogene opbouw van de gemeenschap leidde tot vanzelfsprekend gedeelde normen en waarden) dan de solidariteit die ontstond in de geïndustrialiseerde samenleving van de negentiende eeuw. Dit laatste type solidariteit berustte op een grotere onderlinge afhankelijkheid van ano-

om zichzelf te bevoordelen. Zo'n omgeving zien we vooral in grootschalige organisaties met een brede managementlaag en ondoorzichtige verantwoordingslijnen, waarvan ons land er vele telt.

De rol van maatschappelijke organisatievormen wordt in de bundel van Van Dijk onder meer aan de orde gesteld door Wim van de Donk. Volgens hem raken menselijke verhoudingen als gevolg van de vermarkting van het maatschappelijk leven steeds meer geïnstrumentaliseerd. Als remedie stelt hij een samenlevingsbrede strategie van gemeenschapswerking voor: organisatie op kleine schaal, wederzijdse betrokkenheid en afhankelijkheid, en verbinding hiervan met de voordelen van de grote schaal.

Nu zijn pleidooien voor terugkeer naar de 'menselijke maat' of kleinere schaal in bijvoorbeeld onderwijs en zorg zeker niet nieuw, maar het potentieel van dergelijke maatregelen is nog lang niet ten volle benut. Zo neemt de onderlinge betrokkenheid tussen docenten en studenten in het universitaire onderwijs toe naarmate het kleinschaliger is georganiseerd. Ook in de gezondheidszorg kunnen kleinschaliger organisatievormen binnen grootschaliger structuren zorgen voor minder bureaucratie en meer onderlinge betrokkenheid. Het achterliggende principe is wederkerigheid: de gevoelde innerlijke verplichting om zelf bij te dragen wanneer je ook van anderen ontvangt. Dit principe kan in tal van maatschappelijke organisaties worden toegepast door directere lijnen te creëren tussen hiërarchische niveaus binnen de organisatie en door partijen te laten samenwerken voor de realisatie van hun belangen.

Onderlinge betrokkenheid van burgers is minder vanzelfsprekend geworden in een veelvormige, heterogene samenleving. Een belangrijke stimulans voor sociale betrokkenheid en onderlinge solidariteit is ruimtelijke, culturele en institutionele desegregatie — niet alleen in de verhouding tussen oorspronkelijke en nieuwe Nederlanders, maar ook in de relaties tussen de seksen en de generaties. Wat dit laatste betreft: veel mogelijkheden om wederzijdse betrokken-

Een belangrijke stimulans voor sociale betrokkenheid is ruimtelijke, culturele en institutionele desegregatie

88

nieme burgers in een meer heterogene maatschappij. Zolang de wijze waarop de samenleving en haar organisaties gestructureerd zijn niet ter discussie wordt gesteld zal de simpele 'overheveling van verantwoordelijkheden' niet het gewenste effect hebben. We hebben de afgelopen jaren kunnen constateren dat een graai-cultuur het best gedijt in een omgeving waarin het aanvaardbaar, en zelfs volstrekt normaal wordt gevonden ('dief van eigen portemonnee')

heid tussen jong en oud te bevorderen zijn nog onbenut. Leeftijdsegregatie komt onder meer tot uitdrukking in institutionele segregatie (met het gezin als enige uitzondering) en kan worden tegengegaan door bijvoorbeeld gemeenschappelijke woonvormen en zorgvoorzieningen te realiseren. In Noorwegen wordt hier al succesvol mee geëxperimenteerd, zoals blijkt uit het werk van demografe Gunhild Hagestad.

Markt, moraal en ongelijkheid

Een belangrijk element in de discussie over hedendaagse solidariteit en verantwoordelijkheid is de rol van marktwerking in de publieke sector. In de bundel *Marktwerking versus solidariteit?* onder redactie van Martin Buijsen e.a. stelt Coen Teulings dat markt en moraal geen tegenpolen zijn, omdat ons rechtssysteem voldoende waarborgen biedt om problemen van vertrouwen en misbruik op te lossen. Maar hoe verklaart hij dan de excessen in het beloningssysteem van banken en andere maatschappelijke instellingen? Overschat hij niet het helend vermogen van ons rechtssysteem en onderschat hij niet het morele verantwoordelijkheidstekort dat zich op veel terreinen in het maatschappelijk leven manifesteert?

In de bundel wordt de rol van marktwerking op een aantal terreinen onderzocht: gezondheidszorg, gemeentelijk beleid, onderwijs, media en volkshuisvesting. In de gezondheidszorg krijgt het begrip solidariteit vaak ofwel een normatieve lading (gezondheidszorg als humanitaire opdracht en solidariteit als rechtvaardigheid), ofwel een nogal technische invulling (solidariteit als verzekeringsprincipe). Martin Buijsen, die solidariteit in de gezondheidszorg nadrukkelijk verbindt met rechtvaardigheid, beschouwt gezondheid als een intrinsiek goed en ziet dan ook geen grond voor een rechtvaardiging van verschillen in behandeling om andere redenen (bijvoorbeeld gezondheidsgedrag) dan objectief medische behoefte. Marktwerking in de zorg is vanuit zo'n perspectief niet wenselijk, een standpunt dat ook Agnes Jongerius in haar bijdrage naar voren brengt.

Hoe zit het met marktwerking in het gemeentelijk beleid ten aanzien van bijstandsccliënten? Omdat het huidige beleid van gemeentes rechtstreeks gericht is op beperking van het aantal bijstandsccliënten — daar worden ze namelijk op afgerekend —, worden reïntegratievoorzieningen in de eerste plaats ingezet voor klanten met de meeste kans op een snelle uitstroom, met sociale ongelijkheid als gevolg, zo concluderen Nicolette van Gestel en Lenie Scholten op basis van eigen onderzoek.

Menselijk falen en marktfalen zijn niet los van elkaar te zien

In de overige bijdragen over de rol van de markt in het onderwijs, het hedendaagse medialandschap en de volkshuisvesting wordt een lans gebroken voor maatschappelijk ondernemen. Het principe van de subsidiariteit geldt hierbij veelal als leidraad. De algehele teneur van de bundel lijkt te zijn: marktwerking mag, mits zij een menselijk gezicht houdt. Niet alle sectoren lenen zich er even goed voor en soms is sociale ongelijkheid het gevolg.

Solidariteit en pensioen

Een interessante vraag is in hoeverre de recente voorstellen tot verhoging van de AOW-leeftijd en tot fiscalisering van de AOW een bedreiging vormen voor de solidariteit met ouderen. Het boek van Lex van Vorselen, *Rechtvaardig en solidair pensioen*, gaat op deze kwestie in, zowel vanuit de historie van het pensioendebat als vanuit de huidige arrangementen.

Ons pensioenstelsel kent van oudsher drie pijlers: armoedebescherming, rechtvaardig arbeidsloon en nationaal burgerschap. De achterliggende rechtvaardigheidscriteria zijn respectievelijk: behoefte (steun wordt verleend op grond van behoefte), verdienste (steun is gebaseerd op verdiend loon en aantal arbeidsjaren), en gelijkheid (alle burgers maken gelijkelijk

aanspraak op pensioen). Volgens Van Vorselen betekenen de voorstellen om de AOW-leeftijd te verhogen geen structurele aantasting van het gelijkheidsprincipe. Omdat de AOW nu al deels met rijksbijdragen wordt gefinancierd, betalen 65-plussers indirect al mee aan hun eigen pensioen. Het voorstel om de AOW te fiscaliseren is dus slechts een graduele en geen principiële verandering van de inkomenssolidariteit in de AOW, aldus Van Vorselen.

Ook al vormen de voorstellen dan geen bedreiging van de solidariteit in ons pensioenstelsel, er zijn nog tal van kwesties die om een oplossing vragen. Zo is het bekend dat mensen maar beperkt bereid zijn om door te werken na hun vijfenzestigste. Verder hebben lager opgeleiden een slechtere gezondheid waardoor ze rond hun pensioenleeftijd fysiek vaak minder in staat zijn om langer door te werken. Ook deze feiten zullen moeten worden meegewogen in het debat over de baten die de overheid verwacht van verhoging van de AOW-leeftijd.

Marktfalen en menselijk falen

Het Rijndeltamodel berust op een aantal veronderstellingen die discutabel en soms zelfs aantoonbaar onjuist zijn. In de eerste plaats is het zeer de vraag of de door Balkenende gewenste sterkere morele inbedding van burgers in de samenleving inderdaad tot stand zal komen

wanneer burgers meer verantwoordelijkheid krijgen toebedeeld. De christelijk-sociale visie op de verantwoordelijke burger staat op gespannen voet met de heersende cultuur van narcisme, de tendens tot zelfexpansie en toenemende agressie in de publieke sfeer.

Ten tweede leidt de overheveling van taakverantwoordelijkheid naar lagere schaalniveaus niet automatisch tot meer morele verantwoordelijkheid bij burgers; er moet meer gebeuren dan het verschuiven van verantwoordelijkheden. Instituties zullen op andere leest georganiseerd moeten worden en er zal flink geïnvesteerd moeten worden in ruimtelijke, culturele en institutionele desegregatie tussen bevolkingsgroepen.

Ten slotte suggereren de recente belonings excessen dat een context van commercialisering en privatisering eerder bevorderlijk is voor het morele verantwoordelijkheidstekort dan dat het erdoor wordt ingeperkt. Markt en moraal kunnen gemakkelijk elkaars tegenpolen worden wanneer niet alleen het formele toezicht en de juridische middelen ter voorkoming van marktfalen tekortschieten, maar ook de verantwoordelijkheidszin van burgers het laat afweten. Menselijk falen en marktfalen zijn niet los van elkaar te zien. Ondoorzichtige, bureaucratische structuren en gebrekkige controle zetten aan tot inhaligheid — en inhaligheid verschuilt zich graag achter witgewassen winkelgevels.